

УДК 930.2:72(477.62-2)''18''

С.С. Арабаджи

ЗОВНІШНІЙ ВИГЛЯД МАРІУПОЛЯ І ЙОГО ВПОРЯДКОВАНІСТЬ У XIX СТ. ОЧИМА ГОСТЕЙ МІСТА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Стаття присвячена інформативним можливостям джерел особового походження, які візуалізують життєвий простір міста Маріуполя та його комфортабельність. Записки мандрівників та матеріали експедиції умовно класифіковано у три групи відповідно до їх змісту. Охарактеризовано час та причини створення джерел, їх інформативну насиченість.

Ключові слова: джерела особового походження, Маріуполь, матеріали експедицій, нотатки мандрівників.

Кожен рік в Україні публікуються рейтинги найкомфортніших міст для проживання. Щороку місцева влада вкладає гроші на благоустрій міст і містечок. Все це робиться для того, щоб створити сприятливі умови для життя населення України. Відомо, що зовнішній вигляд міста, його впорядкованість впливає на психічний стан людини, приносячи їй позитивні або негативні емоції.

Завдяки фотографіям, зробленим наприкінці XIX – на початку XX ст., ми можемо бачити, як виглядало місто Маріуполь більше сто років назад. Поповнити знання про

соціально-економічний розвиток міста допоможуть матеріали офіційних установ та статистичні відомості. В більшості це будуть сухі дані про кількість закладів промисловості, торгівлі тощо. Фотографії в основному зафіксували храми та центральні вулиці в гарну пору року. Оскільки значну частину свого часу людина проводить за межами будинку, неабияке значення в повсякденному житті має територія за стінами її помешкання. Дослідження внутрішнього простору міста Маріуполя дозволить наблизитися до створення повноцінного дослідження з повсякденного життя населення міста в XIX ст.

М. Араджионі в своїй історіографічній праці навела перелік дослідників, які описували зовнішній вигляд будинків греків, будівельний матеріал та систему опалювання. Більшість праць цих авторів побудовані на матеріалах експедицій, що проводилися в грецьких селищах [4, с. 60]. Історикиня А. Гедьо в джерелознавчому дослідженні надала статистичні відомості іноземців (кількість будинків, церков), які відвідали Маріуполь, а також описи хатин грецького населення, які містяться в записках мандрівників [7].

Етнологиня І. Пономарьова звернула увагу на квартальне планування міста Маріуполя і зазначила, що назви кварталів були пов'язані з назвами місць, з яких переселилися греки. Дослідниця ставить під сумнів відомості Г. Тітова про те, що у місті в середині XIX ст. було лише кілька кам'яних будівель та два ряди дерев'яних лавок. На противагу цим відомостям вона наводить дані з «Материалов для географии и статистики, собранные офицерами Генерального штаба», які вказують на наявність у 1850-х рр. макаронної фабрики, черепичних, цегельних та тютюнових заводів [11, с. 93]. С. Арабаджи у статтях, присвячених матеріалам експедицій та запискам іноземців як джерелам з історії повсякденного життя греків, побіжно торкалася питання зовнішнього вигляду міста та його інфраструктури [2; 3]. Таким чином, огляд досліджень засвідчив, що запропонована тема розвідки тільки частково відображена в працях істориків та краєзнавців.

З огляду на фрагментарність досліджень, метою статті є характеристика джерел особового походження та інформації в них, яка візуалізує життєвий простір міста Маріуполя та його комфортабельність. Наявний комплекс джерел особового походження представлений записками мандрівників та матеріалами експедицій.

Мандрівники, які відвідали Приазов'я та Маріуполь зокрема, зафіксували свої емоції та побачене у формі щоденникових записів та подорожніх нотаток. Даний масив джерел умовно можна поділити на три групи. У першу групу увійдуть матеріали, які містять статистичні відомості щодо житлового фонду міста, кількості промислових закладів, ринків, магазинів та лавок. До другої групи можна віднести джерела, які розкривають питання комфортності міста та містять опис емоцій, які виникали у їх авторів під час знаходження в Маріуполі. До третьої групи – матеріали, в яких подано докладний опис храмів та церковного начиння.

До першої групи віднесено «Письма из Таганрога» невідомого автора, які у 1809 р. були надруковані у «Санктпетербургском журнале» [10]. Не зважаючи на назву, частина матеріалів присвячена опису міста Маріуполя. У джерелі зазначено, що на початку XIX ст. в місті функціонувало 24 заводи, зокрема вісім заводів французької та вейнової горілки, два заводи з виготовлення макаронних виробів, два заводи з вироблення свічок, шість цегельних і черепичних підприємств тощо. Така кількість цегельних і черепичних заводів свідчить про попит серед населення на дану продукцію, а також про активну розбудову міста. Цеглу обпалювали кам'яним вугіллям, яке привозили з Луганського ливарного заводу [10, с. 90]. В місті та на його околицях були висаджені фруктові сади, дерева шовковиці та виноградники, але на початку XIX ст., внаслідок сильних морозів взимку, значна їх кількість вимерзла.

Н. Зуев у своїй праці «Азовское море с его приморскими и портовыми городами, их жителями, промыслами и торговлею внутри и вне России» виданої у 1855 р. приділив увагу і грецьким переселенцям, що мешкали у м. Маріуполі [9]. Опису міста та промислів місцевих мешканців Н. Зуев присвятив третій розділ своєї книги. Завдяки детальному опису міста, можна встановити наскільки повсякденне життя греків було забезпечено необхідними установами, де проводили свій вільний час городяни та інше. Автор детально описав кількість будинків і церков, керуючі та адміністративні установи, фабрики тощо, так, наприклад, у середині XIX ст. у м. Маріуполі функціонували 46 крамниць, 14 погребів, аптека й один готель [9, с. 74].

До другої групи джерел особового походження віднесено нотатки Х. Бока «Місяць в Мариуполе» [5]. Інформація, що в них міститься, допомагає візуалізувати зовнішній вигляд міста. Впродовж місяця Х. Бок знайомився з інфраструктурою Маріуполя, традиціями і культурою його жителів.

Згідно свідчень Х. Бока деякі вулиці в місті були доволі просторими, частково з тротуарами. Тільки кілька будинків справили враження на мандрівника, вони були побудовані з каменю та цегли і покриті черепицею. Неприємні емоції в автора залишила кількість бруду у місті «везде большая нечистота и неопрятность» [5, с. 1045]. Потребу мешканців Маріуполя в воді задовольняла криниця, яку в місті називали фонтаном або басейном. Автор нотаток підкреслював, що це було джерело найчистішої і смачної води. Кам'яний резервуар фонтану був доверху наповнений водою, незважаючи на те, що з нього постійно набирали воду в бочки і поїли худобу. На жаль, Х. Бок не зазначив чи піла худоба з самого резервуару, чи для цього була пристосована інша ємкість.

Вибір продовольчих та промислових товарів в місті був достатній. Товари реалізовувались через лавки, крамниці і на базарах. Лавки знаходилися в загальному порядку вулиць, поруч з будинками. В торгових закладах продукти розміщувалися без врахування специфіки зберігання товарів, наприклад, біля цукру, чаю, прянощів лежала або висіла ікра, риба (свіжа, солена) та інші продукти зі специфічним ароматом. В результаті, продукти, які швидко вбирали запах, втрачали або змінювали свій власний аромат, відповідно їх якість знижувалась. Х. Бок зазначав, що поруч з лавками з продуктами харчування проводився продаж промислових товарів, таких як дьоготь, залізо, крейда, мило тощо. Незручностей в повсякденному житті додавало розміщення штофних лавок, в яких реалізовували горілку, пиво і вино вроздріб, поруч з іншими точками продажу товарів [5, с. 1045].

Крім грецького суду, в місті знаходилися ще інші присутствені місця: поштова контора, митна застава і Портове управління. На думку автора нотаток, чиновники цих місць складали окрему бюрократію, яка була пов'язана тільки спільними інтересами. В Маріуполі функціонувало два навчальних заклади: духовне і парафіяльне училище. Х. Боку тільки кілька разів довелося поспілкуватися з мешканцями міста, які мали гімнастичну освіту. Основним заняттям греків автор називає торгівлю.

В місті Х. Бок відчув нестачу місць (закладів), в яких можна було проводити вільний час, особливо ця нестача відчувалась в осінні і зимові дні. Згідно його відомостей, в Маріуполі був утворений клуб, в якому відбувались танці в час зі Святого до Великого посту. Його відвідувачами були кілька родин чиновників, міських греків і Донських поміщиків. Єдиними задоволеннями влітку мандрівник називає катання на човнах по річках та морю, а також прогулянки по садках та балках, що знаходились на території грецьких хуторів.

Особливу увагу в нотатках приділено храмам та іконам Маріуполя. Наприклад, Х. Бок зазначає, що саме в честь чудотворної ікони, привезеної християнами з Тавриди, яка зберігалася в Маріїнській церкві, місто отримало свою назву Маріуполь. Щовесни до цієї церкви приходило багато прочан з усіх навколишніх місць для того, щоб поклонитися

образу Пречистої Діви. Саме для прихожан були побудовані на території церковної огорожі кілька маленьких будиночків [5, с. 1045].

В 1856 р. Маріуполь відвідав статський радник А.О. Скальковський. Його враження і зібрана інформація про місто зберігається в Державному архіві Одеської області і вперше вводиться до наукового обігу. Інформація викладена у формі рапорту Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, що дозволяє віднести це джерело до діловодних матеріалів. Авторка свідомо включила дане джерело до статті, оскільки виклад тексту наповнений емоціями і враженнями, що є цінним для даної розвідки.

На думку Аполлона Олександровича, Маріуполь був доволі добре побудований, поблизу моря знаходився квартал гарних двоповерхових будівель. Поруч розташовувались цегляні комори купців Мімбелі, Палеолога, Піньопі, які були споруджені з 1846 по 1856 рр. [8, арк. 51] Під час перебування А.О. Скальковського в Маріуполі проходив Успенський ярмарок і статський радник вперше на власні очі його побачив. Згідно його відомостей, в місто приїхало дуже багато людей (і це не дивлячись на те, що в Таганрозі також розпочався великий ярмарок). На ярмарку був представлений значний асортимент землеробської продукції та мануфактурних виробів.

Переправа, яка належала міським мешканцям, знаходилась у жалюгідному становищі. Час, витрачений на переправу, залишив у Аполлона Олександровича погані спогади: «...и прохожие, в том числе и я подвергались не только остановкам, но и даже оскорблениям от пьяной и необузданной толпы всякой сволочи» [8, арк. 51 зв.]. На здивування А.О. Скальковського, за порядком на ярмарку спостерігало два чи три представника від Маріупольського грецького суду. Священик Маріїнської церкви скаржився статському раднику, що саме під час ярмарку збільшувалась кількість крадіжок (їх вчиняли навіть під час богослужінь).

Цінний матеріал стосовно зовнішнього вигляду міста містять подорожні нотатки І. Христофоровича-Лобко, опубліковані у 1871 р. у кількох випусках газети «Ведомости Таганрогского градоначальства» [13]. При підготовці рукописів автор використовував власні спостереження та навів деякі відповіді на свої запитання мешканців Маріуполя та грецьких селищ. Перші враження від міста у автора були позитивні (знаходилося на березі моря, на рівних вулицях розташовувались гарні будівлі), але після ближчого знайомства І. Христофорович-Лобко розчарувався: «Улицы не мощенные и в весеннее и осеннее время не только пешеходы, но и идущему нет возможности пробраться по ним – грязь еще хуже бахмутской. Года три уже мариупольцы толкуют о мостовых, но, увы, только лишь толкуют.» [13, с. 218]. Згідно відомостей автора тільки головна вулиця в місті була доволі широкою, чистою та вкритою бруківкою, саме вона свідчила, що Маріуполь приморське і не бідне місто. Інші вулиці були вузькі і дуже брудні, особливо гостро це відчувалось у весняний та осінній період та після дощів, в цей час пересуватися по місту було дуже важко: «Раз, когда я остановился на углу улицы и начал присматриваться куда бы по суше пройти на другую сторону улицы, предо мной спокойно лежала свинья в грязи. В это время подходит какой-то грек, и тоже остановился; постояв немного, он взял объемный камень, бросил его в грязь, и став одной ногой на камень, (другой же куда он станет? Думал я, - до сухого места было еще более сажня), а другой он стал на свинью и прыгнул на сухое место. Я хотел было последовать примеру грека, но, увы, свинья встала и перешла на другое место» [13, с. 218]. Важливо підкреслити, що мешканці Маріуполя також постійно скаржились на поганий стан доріг та велику кількість ям на них, це проблема була актуальною і наприкінці ХІХ ст. про що свідчать матеріали в рубриці кореспонденція «Екатеринославских губернских ведомостей» [1, с. 248].

За свідченням автора, в місті працювало тільки два «легких» візника, що також додавало незручностей у пересуванні містом. На слобідці, через її близькості до моря, в осінній і весняний час утворювалися «озера», внаслідок чого частину будинків затоплювало. На думку І. Христофоровича-Лобко будинки в місті були гарні, але довгий час їх не штукатурили, тому вони виглядали не охайно. Дахи всіх будівель були покриті черепицею.

Придбати необхідні товари мешканці Маріуполя могли як в центрі міста, так і на слобідці і пристані. Наприклад, з обох боків пристані розташовувались крамниці, а також шинки і ресторани. Вибір товарів був дуже різноманітний, мандрівник підкреслював, що не можна було знайти тільки пташиного молока та доброго тютюну. Неприємне враження у автора нотаток залишив зовнішній вигляд цих торгових закладів: вони були брудні до неподобства, обідрані, а бруд між крамницями дуже смердів і заважав вільно дихати [13, с. 223]. Йдучи з пристані на головну вулицю, можна було побачити ряди лавок і магазинів, які нічим не відрізнялися від попередніх.

Популярним місцем відпочинку маріупольців був міський сад. Автору сподобалось його місце розташування та гарна ротонда. І. Христофорович-Лобко зазначав, що Маріуполь, за складом населення, це переважно грецьке місто, але серед його мешканців зустрічалися також французи, італійці, євреї, росіяни (під росіянами мандрівник напевно мав на увазі і українців. – прим. авт.) та інші народності. Саме внаслідок такого етнічного розмаїття населення міста, згідно висновку І. Христофоровича-Лобко, в маріупольському суспільстві не було єдності. В якості прикладу він надав наступні відомості: в місті існував один клуб, в якому організовувались танці, але з плином часу одним членам клубу захотілося, щоб танці були кожен день, а іншим – два рази на тиждень. Оскільки члени не зійшлися між собою щодо періодичності танцювальних вечорів, то і клуб розділився на два – клуб російський, де влаштовували танці кожен день і клуб іноземний, в якому танці організовували два рази на тиждень. Але такий поділ не означав, що в іноземному клубі танцювали тільки греки, а в російському – слов'яни, і в одному, і в другому можна було зустріти представників різних етнічних груп [13, с. 218].

Згідно даних І. Христофоровича-Лобко в місті існувало тільки три заклади освіти: народне училище, жіночий пансіон та духовне училище. Нажаль, автор не зазначив точне місце розташування цих освітніх установ. Але описав їх фізичний стан: народне училище розміщувалось в маленькому будиночку, духовне училище – в найманій квартирі. Ця квартира була тісною і зовсім не пристосована для навчальних цілей. Учня одного класу доводилося дивитися на дошку, яка знаходилась в іншій кімнаті через двері. Також в Маріуполі існувала публічна бібліотека (місце знаходження І. Христофорович-Лобко не написав). Згідно відомостей мандрівника, кількість книг була незначною, тільки після того, як бібліотека стала належати братам Поповим, її почали поповнювати працями природничих та історичних наук. Виходячи з кількості читачів бібліотеки (110 читачів на 10000 осіб населення міста), автор зробив висновок, що маріупольці не любили читати [13, с. 223].

Одним з джерел особового походження, що містить докладний опис церков Маріуполя є праця Д. Струкова, що у серпні 1883 р відвідав. м. Маріуполь. Метою його приїзду був пошук ікон, церковної начиння та книг. У місті дослідник спілкувався зі священниками, нащадками вихідців із Криму, але від них не отримав достатньої інформації. Священники рекомендували Д. Струкову відвідати грецькі села, але останній не мав такої можливості й на перший раз обмежився оглядом церков у м. Маріуполі. У своїй праці «О поездке в г. Мариуполь к переселенцам древнего христианского Крыма», яка вийшла у 1884 р. і зберігається в Російській державній бібліотеці, автор детально описав церкви, їх внутрішнє оздоблення і старовинні предмети [12]. Д. Струков описав п'ять храмів: Соборний храм на честь святої мучениці Катерини, Храм Успіння

Пресвятої Богородиці, Храм Різдва Богородиці та святих Козьми і Дем'яна, храм на честь святої Марії Магдалини. Щодо п'ятого храму, автор не написав на чію честь він був збудований (скоріш за все це Харлампіївський собор – прим. авт.), але дуже детально описав церковне начиння, що в ньому знаходилося. Автор звернув увагу, що ще існував храм на честь святого Феодора Стратилата, але він згорів.

Особливу увагу Д. Струков приділив старовинним предметам, що знаходились у кожному храмі, зазначаючи матеріал з якого вони були виготовлені (дерево, тканина, метал тощо) та матеріал оздоблення, стан, місце розташування (стосується ікон), розміри, звідки був привезений, чудодійні властивості тощо.

До третьої групи джерел також можна віднести працю приват-доценту Санкт-Петербурзького університету Ф. Брауна «Мариупольские греки». У 1890 р. на кошти Імператорської Археологічної комісії і Російського географічного товариства він був відряджений в Маріуполь з метою знайти нащадків готів. В Маріупольському повіті дослідник провів 10 днів і за цей час встиг ознайомитись з містом та з 12 грецькими селами. Згідно його свідчень, храми, що були побудовані після переселення греків, вже були замінені на нові та добре оздоблені. Увагу автора привернуло поховання митрополита Ігнатія (він був похований в сидячому положенні у склепі, який був закритий плитою з білого мармуру) [6, с. 89]. Як розповідали приват-доценту, склеп за більше ніж сто років (митрополит помер у 1786 р.) кілька разів відкривали і бачили, що тіло Ігнатія залишалось у тому ж положенні.

Ф. Браун дуже детально описав церковне начиння маріупольських православних храмів, якому на час його відвідування міста налічувалось більше 150 років і було перевезено греками ще з Криму. Перелічу тільки деякі з раритетів, описаних приват-доцентом: Євангеліє грецькою мовою, надруковане у 1709 р. у Венеції та інші церковні книги, срібний посуд, ікона Божої матері Одігітрії, що зберігалася в Успенській церкві [6, с. 90].

Проаналізував вище зазначені матеріали можна зробити висновок, що місто Маріуполь було не достатньо впорядкованим, це приносило незручності населенню у повсякденному житті. Відсутність бруківки на дорогах, велика кількість ям, нестача перевізників були основними з них. Місто було забезпечено чистою і смачною водою з криниці. Не дивлячись на те, що з кам'яного резервуару постійно набирали воду і поїли худобу, джерело було постійно повним. Згідно свідчень мандрівників, мешканці Маріуполя не відчували потребу в промислових та продуктових товарах. В місті було достатньо торгових закладів, які знаходились в різних частинах Маріуполя. Недоліком роботи їх персоналу було неправильне розміщення товарів, внаслідок чого, продукти, які швидко вбирали запахи, втрачали свою якість. Ще один недолік – це бруд між торговими точками та їх непривабливий зовнішній вигляд. Шинки та інші заклади роздрібної реалізації спиртних напоїв, які розташовувались поруч з торговими об'єктами, заважали багатьом городянам.

Вільний час городяни міста мали змогу проводити в міському саду і танцювальному клубі. В середині ХІХ ст. в Маріуполі був один клуб, який з часом розділився на два: іноземний (грецький) і російський. За свідченнями мандрівників, в місті не вистачало розважальних закладів. Духовні потреби мешканців забезпечували християнські храми, кількість яких коливалася впродовж ХІХ ст. В цілому джерела особового походження є достатньо інформативними, наявні в них описи міста, вулиць, торгових закладів допомагають візуалізувати життєвий простір маріупольців, середовище їх повсякденного перебування, а також доповнюють відомості офіційних матеріалів.

Список використаної літератури

1. Арабаджи С.С. Використання матеріалів газетної періодики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в дослідженні повсякденності грецького населення Північного Приазов'я / С.С. Арабаджи // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К., 2011. – Вип. 50. – С. 245–250. ; Arabadzhy S.S. Vykorystannia materialiv hazetnoi periodyky druhoi polovyny ХІХ – pochatku ХХ st. v doslidzhenni povsiakdennosti hretskoho naseleння Pivnichnoho Pryazovia / S.S. Arabadzhy // Hileia (naukovyi visnyk) : Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V.M. Vashkevych. – К., 2011. – Вуп. 50. – S. 245–250.
2. Арабаджи С.С. Записки іноземців як джерела з історії повсякденності грецької спільноти Приазов'я / С.С. Арабаджи // Вісник Маріупольського державного університету. – Вип. 2. Серія: Історія. Політологія / Під заг. ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2011. – С. 117-121. ; Arabadzhy S.S. Zapysky inozemtsiv yak dzherela z istorii povsiakdennosti hretskoi spilnoty Pryazovia / S.S. Arabadzhy // Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. – Vyp. 2. Serii: Istoriia. Politolohiia / Pid zah. red. K.V. Balabanova. – Mariupol, 2011. – S. 117-121.
3. Арабаджи С.С. Значення матеріалів експедицій у вивченні історії повсякденного життя греків Приазов'я у ХІХ ст. / С.С. Арабаджи // Історичні записки: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – Вип. 29. – С. 3-9. ; Arabadzhy S.S. Znachennia materialiv ekspedytsii u vyvchenni istorii povsiakdennoho zhyttia hrekiv Pryazovia u ХІХ st. / S.S. Arabadzhy // Istorychni zapysky: Zbirnyk naukovykh prats / Hol. red. V.P. Mykhailiuk. – Luhansk: Vyd-vo SNU im. V. Dalia, 2011. – Vyp. 29. – S. 3-9.
4. Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. ХVІІІ-90-е гг. ХХ вв.) / М.А. Араджиони. – Симферополь: Амена, 1999. – 132 с. ; Aradzhioni M.A. Greki Kryma i Priazovya istoriya izucheniya i istoriografiya etnicheskoy istorii i kultury (80-e gg. ХVІІІ-90-e gg. ХХ vv.) / M.A. Aradzhioni. – Simferopol: Amena, 1999. – 132 s.
5. Бок Х. Месяц в Мариуполе / Х. Бок // Московские ведомости. – 1847. – № 136. – С. 1044–1046 ; Bok Kh. Mesyats v Mariupole / Kh. Bok // Moskovskie vedomosti. – 1847. – № 136. – S. 1044–1046.
6. Браун Ф.А. Мариупольские греки / Ф.А. Браун // Живая старина. – СПб., 1890. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 78-92 ; Braun F.A. Mariupolskie greki / F.A. Braun // Zhivaya starina. – SPb., 1890. – T. 1. – Vyp. 2. – S. 78-92.
7. Гедьо А. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / А. Гедьо. – Київ, 2001. – 245 с. ; Hedo A. Dzherela z istorii hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets ХVІІІ – pochatok ХХ st.) / A. Hedo. – Kyiv, 2001. – 245 s.
8. Держархів Одеської області, ф. 3, оп. 1, спр. 12, 61 арк. ; Derzharkhiv Odeskoi oblasti, f. 3, op. 1, spr. 12, 61 ark.
9. Зуев Н. Азовское море с его приморскими и портовыми городами, их жителями, промыслами и торговлею внутри и вне России / Н. Зуев. – СПб., 1855. – 92 с. ; Zuev N. Azovskoe more s ego primorskimi i portovymi gorodami, ikh zhitelyami, promyslami i trgovleyu vnutri i вне Rossii / N. Zuev. – Spb., 1855. – 92 s.
10. Письма из Таганрога // Санктпетербургский журнал. – 1809. – № 3. – С. 93-99; № 5. – С. 85-95. ; Pisma iz Taganroga // Sanktpeterburgskiy zhurnal. – 1809. – № 3. – S. 93-99; № 5. – S. 85-95.
11. Пономарьова І.С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець ХVІІІ – початок ХХІ ст.). Історико-етнографічне дослідження / І.С. Пономарьова. – К.: Реферат, 2006. – 300 с. ; Ponomarova I.S. Etnichna istoriia hrekiv Pryazovia (kinets ХVІІІ – pochatok ХХІ st.). Istoryko-etnografichne doslidzhennia / I.S. Ponomarova. – К.: Referat, 2006. – 300 s.

12. Струков Д. О поездке в г. Мариуполь к переселенцам древнего христианского Крыма / Д. Струков. – М.: Типогр. Л.Ф. Снегирева Остоженка, 1884. – 7 с. ; Strukov D. O poezdke v g. Mariupol k pereselentsam drevnego khristianskogo Kryma / D. Strukov. – М.: Tipogr. L.F. Snegireva Ostozhenka, 1884. – 7 s.

13. Христофорович-Лобко И. Очерки Мариупольского округа / И. Христофорович-Лобко // Ведомости Таганрогского градоначальства. – 1871. – № 36. – С. 218; № 38. – С. 223; № 48. – С. 253-254. ; Khristoforovich-Lobko I. Ocherki Mariupolskogo okruga / I. Khristoforovich-Lobko // Vedomosti Taganrogskogo gradonachalstva. – 1871. – № 36. – S. 218; № 38. – S. 223; № 48. – S. 253-254.

Стаття надійшла до редакції 01.10.2017 р.

S. Arabadzhy

APPEARANCE OF MARIUPOL CITY AND ITS LIVEABILITY IN THE XIX CENT. VIEWED BY THE CITY'S VISITORS BASED ON THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN

The article is devoted to the information capacity of the sources of personal origin which visualize Mariupol living space and its comfortability. The travellers who visited the Azov Sea region and Mariupol in particular captured their emotions and everything they saw in the form of diary records and travel notes. This bulk of sources was conceptually categorized into three groups. The first group consists of the materials that have statistical data concerning the city's housing stock, number of industrial establishments, markets and shops. The second group is comprised of the sources elucidating comfortability of the city and describing emotions that the authors had while staying in Mariupol. The constituents of the third group are the materials presenting the detailed description of the churches and sacred vessels.

The analysis of the source of personal origin enabled to reach the conclusion that Mariupol was not enough liveable. That fact inconvenienced the population in everyday life. The absence of paving stones on the roads, numerous potholes, lack of carriers were the main inconveniences. The city was provided with clean and tasty water from the well. Despite they constantly fetched water from the stone reservoir and water the livestock the spring was always full. According to the travellers' evidences the residents of Mariupol didn't feel any need for food and non-food goods. There were enough trade institutions in the city that were located in different parts of Mariupol. The disadvantage of their staff's work was inappropriate goods placement, dirt in front of outlets and their unattractive exterior. Pubs and other institutions of retail sale of alcohol that were situated next to the commercial facilities bothered many residents of the city.

The townspeople could spend their free time in the municipal garden and dance club. In the middle of the XIX cent. in Mariupol there was one club that some time later was divided into two: foreign (Greek) and Russian. According to the travellers' evidences there were not enough entertainments venues. The spiritual needs of the population were satisfied with the Christian churches the number of which varied in the course of the XIX cent. In general the sources of personal origin are sufficiently informative, they include descriptions of the city, its streets, trade institutions. They help to visualize the living space of Mariupol townspeople, environment of their everyday life and complement the data of the official materials.

Key words: *sources of personal origin, Mariupol, material of expeditions, travellers' notes.*